

MOŽNO VYTVÁRAŤ PORIADOK SVETA BEZ PORIADKU V ČLOVEKU?

(k otázke moci a ľudskej dôstojnosti)

MÁRIA NEMČEKOVÁ, Ústav ošetrovateľstva JLF UK, Martin

Čo je to moc? Má nad nami moc ona, alebo my nad ňou? Deskripcia fenomenálnych prejavov mocenského pôsobenia prináša bohaté faktografické údaje o podmienkach i dôsledkoch realizácie moci tak na sociálno-politickej úrovni, ako aj v osobnostno-medziľudskej mikroštruktúre. Pravdepodobne zložitejšie a tajupľnejšie sú otázky prenikajúce do jadra mocenských snažení, do intrapsychickej sféry ľudskeho JA. Prečo človek túži po moci? Z akých ľudských potrieb tieto túžby vychádzajú? Prečo sa snahy o ľudsky hodnotné ciele často menia na násilie voči človeku? Možno pochopiť podstatu moci a získať kontrolu a samokontrolu nad ňou, alebo sa musíme uspokojiť s registráciou jej rôznorodých fenoménov a pesimisticky konštatovať, že mocní vždy boli aj budú? Aký je vzťah moci a ľudskej dôstojnosti? Možno ponížať ľudskú dôstojnosť len cudzou mocou zvonka, alebo človek svojím konaním môže nevedome pošliapávať vlastnú dôstojnosť, resp. osobnostne nikdy nemusí dospieť k vedomiu svojej ľudskej hodnoty a dôstojnosti? To je len niekoľko z množstva otázok nútiacich nás zamyslieť sa nad vzťahom človeka k sebe samému, k svojmu sebapotvrdeniu v čase a priestore, ktoré limitujú jeho ľudský život.

Moc môžeme chápať ako určitú schopnosť, spôsobilosť niečo konať, vykonať (môcť, premôcť, pomôcť, vymôcť, ale aj nemôcť), mať nad niečím alebo niekým kontrolu, vládu (ovládať, manipulovať), prípadne pôsobiť svojím vplyvom (ovplyvňovať). Moc je teda predpokladom a súčasťou ľudského konania, zároveň vždy súvisí so spôsobom sebapotvrdenia človeka, a práve tento spôsob sebapotvrdenia jej dáva určitý hodnotový aspekt.

Dôstojnosť je pojem vyjadrujúci predstavy o hodnote každého človeka ako slobodnej, svojprávnej a autonómnej bytosti. Vedomie dôstojnosti je črtou osobnosti – komplexnej integrovanej bytosti, ktorá je jednotou presahujúcou súhrn jej biologických, psychosociálnych a duchovných dimenzií. Predpokladom utvárania vedomia osobnej dôstojnosti je úcta k sebe, založená na uvedomovaní si seba v určitom sociálnom kontexte, na sebaopoznávaní a hodnotení svojich aspirácií a možností, ale najmä na schopnosti realizovať svoje dlhodobé predstavy a ciele, spojené so zmyslom existencie. Potreba sebaúcty a dôstojnosti je umocňovaná vedomím dočasnosti, smrteľnosti. Od nej sa odvíjajú postoje k životu a jeho kvalite.

Schopnosti, spôsobilosti, vplyvy, pôsobenie, teda moc, nemožno z medziľudských vzťahov eliminovať. Každý ľudský jedinec podlieha vo svojom ontogenetickom vývoji pôsobeniu tlaku socializácie, prostredníctvom ktorého získava počiatočné sociálne skúsenosti, učí sa byť subjektom, teda aj subjektom moci. Keďže však v existenciálnom zmysle je potenciálne slobodnou bytosťou, schopnou vzoprieť sa skutočnosti, duchovne ju presahovať a navracáť sa k nej, aby ju urobil lepšou ([8], 78-80), zrejme je v ľudských silách aj humanizácia moci, zjemňovanie nevyhnutných mocenských pôsobení.

Základné podmienky spôsobu realizácie moci sa utvárajú vo vzájomných vzťahoch sociokultúrneho a individuálno-osobnostného. Poznávanie týchto súvislostí by sa vzhľadom na zložitosť a rozsah uvedenej problematiky malo stať predmetom koordinovaného interdisciplinárneho prístupu. V našom príspevku, v súlade s možnosťami filozoficko-etickej reflexie, sa zameriavame len na najvšeobecnejšie z nich:

- podmienky socializácie ľudského jedinca, v ktorých sa formujú jeho základné hodnotové postoje;
- proces permanentného sebaaponímania a utvárania vedomia vlastnej hodnoty, modelovaný sociokultúrnymi činiteľmi vonkajšej skúsenosti.

I. Podmienky socializácie ľudského jedinca, v ktorých sa formujú základné hodnotové postoje:

1. Demokratický, alebo totalitno-autokratický charakter spoločensko-politického systému, ktorý (ne-) vytvára legislatívne garancie zamedzujúce zneužitiu moci.

2. Miera demokracie a prevládajúce emocionálne ovzdušie v rôznych spoločenských inštitúciách a sociálnych mikroskupinách. Z nich za najdôležitejšie považujeme charakter činnosti a vzájomné vzťahy v rodine, škole, na pracovisku, ako aj v systéme zdravotníckej či sociálnej starostlivosti. Ide najmä o spôsob fungovania vertikálnych sociálno-rolových väzieb nadriadenosti a podriadenosti (rodič-dieťa, pedagóg-študent, zdravotník-pacient, úradník-občan a i.).

3. Ideovo-duchovná atmosféra spoločnosti – kultúrne tradície, systémy svetonázorových orientácií a prevládajúca hierarchia hodnôt. Významná je zrejme miera liberalizmu a tolerance, či naopak totalitárskej výlučnosti v postojoch inteligencie, najmä humanitnej. Sem môžeme zaradiť aj „sociálne zrkadlo“ poskytujúce spätnú väzbu, zrkadlo, v ktorom sa individuum vzhliada, s ktorým sa konfrontuje. Ide nielen o názory verejnej mienky, ale aj o deviantné prejavy (najmä pozitívne), prekonávajúce bariéry skostnatenosti a konzervativizmu.

II. Proces permanentného sebaaponímania a utvárania vedomia vlastnej hodnoty, modelovaný sociokultúrnymi činiteľmi vonkajšej skúsenosti.

Reflektujúc sociálne významné kritériá si človek uvedomuje a hodnotí sám seba v procese životnej činnosti a v interakcii s inými, prevažne na základe začlenenosti do hierarchizovaných skupín. Na rozdiel od väčšiny východných kultúr, kde dominuje cnosť podriadenia sa povinnosti vyplývajúcej z relatívne stabilných sociálnych rolí, tradície európskeho myslenia vytvorili ideový predpoklad pre intelektuálny a duchovný rozvoj individuality. V kultúrnom kontexte západnej civilizácie je ľudské Ja, ako zdroj realizácie

tvorivých potencií človeka, dôležitou hodnotou ([6], 106). Je paradoxné, že práve toto kultúrne zázemie umožnilo prijímať hodnotiace kritériá redukujúce (a degradujúce) individuum na niektorú z jeho sociálnych rolí (najmä profesiových) či funkcií. Určujúcim ideovým faktorom sa tu stala ovládateľská paradigma novovekej racionality, ktorá reflektuje svet vrátane človeka ako kvantifikovateľnú, vypočítateľnú realitu a tak ho stavia do sféry ľudského ovládania. Tým je určený vzorec vedomých i nevedomých postojov a správania sa ľudí k realite ([7], 142). Životná aktivita je umocňovaná vedomím ohraničenosti časom. Potreba pozitívneho vzťahu k sebe je uspokojovaná najmä **úspešnosťou** v čase. Takéto kritériá sebaucty preferujú to, čo podporuje vonkajšiu aktivitu (napr. intelektualizmus, sebaapresadzovanie za akýchkoľvek podmienok a pod.) na úkor duchovného sebauťvárania.

Ľudské individuum sa pohybuje v dvoch typoch sociálnych vzťahov – **vertikálnom** (sociálne roly a z nich vyplývajúce funkcie) a **horizontálnom** (človek-človek). Zároveň je neustále v dileme dvoch tendencií, vyplývajúcich z jeho socializovaných potrieb:

ovládať – byť ovládaný

činnosť – trpnosť

sloboda – istota

nezávislosť – závislosť

nepokoj (nespokojnosť) – pokoj (spokojnosť)

neukončenosť sebaapremien – konečnosť vlastného bytia

sebaucta – úcta k iným

láska k sebe – láska k inému človeku

úzkosť z osamotenosti – nádej prekonania.

Porušenie ambivalentnosti dvojakej sociálnej odkázanosti môže viesť v konečnom dôsledku k izolácii a osamotenosti. Literatúra psychologické proveniencie poskytuje množstvo príkladov v škále od hlbokého autizmu po najbrutálnejšie formy agresivity. Toto „ambo“ (z latinského obaja dovedna), **dve tendencie v človeku, ktoré sú vnútorným zdrojom jeho správania**, sa realizuje v spomenutých dvoch sociálnych polohách:

1. vo **vertikálnej** – učením, formou napodobňovania, prijímaním hotových, vonkajších hodnotových kritérií, aktivít a vzorov správania. Takýto spôsob je nevyhnutný v určitom období ontogenézy, zároveň však utlmuje iné možnosti ([5], 37). Pre mnohých jednotlivcov je prítlačlivý aj v dospelosti, pretože umožní byť rovným s inými na základe „štandardizovanej rovnakosti“ ([2], 21). Potrebu slobody a aktivity mu môže zabezpečiť pseudoslobodné davové správanie, ktoré ho zbavuje dilemy mravného rozhodovania a často aj osobnej zodpovednosti. Unifikácia takýchto „Narcisov“, poznajúcich a vzhliadajúcich sa len v sebe a v rovnakých, vytvára komunity „svojich“. Keďže problém hodnôt (pravdy, dobra, krásy) je pre nich relatívne vyriešený a stabilný, iné hodnoty a ich nositelia sú nielen „cudzí“, ale veľmi často sa posudzujú aj ako menej hodnotní. Táto začlenenosť poskytuje „davovému Narcisovi“ ilúziu neomylnosti a všemocnosti. Striktná vertikálna hierarchizácia hodnôt a unifikácia ľudí na ich základe vytvára predpoklady pre mocenskú manipuláciu s inými ako s materiálom. Manipulácia je vypočítateľná, racionálna činnosť s **objektom** ([9], 23), a tým môže byť všetko – počnúc prírodou

a končiac človekom ako číslom, kusom, stránkou, diagnózou, prvkom štatistického súboru a pod. Mocenskú manipuláciu s inými ľuďmi, chápanými ako objekt, môžeme považovať za aspekt globálnej krízy ľudskosti. Vedomie spolupatričnosti a moci môže byť v najkrajnejších prípadoch umocňované aj vonkajšími demonštračnými znakmi a symbolmi, najmä rovnošatou „svojich“ v kontrapozícii k vnútenému menej dôstojnému odevu či úplnej nahote „cudzích“. Ale aj sebaúcta a vedomie vlastnej hodnoty založené na takomto základe môže byť labilné a vratké. Jediný cieľ – úspech, dosahovaný často aj sebaapresadzovaním nad iných, proti iným alebo na ich úkor, možno ľahko stratiť. Parciálny človek, ktorý si uvedomuje a hodnotí ľudí (jednotlivcov či skupiny) len vo vertikálnych vzťahoch, žije prevažne v každodennosti a na základe inštrumentálnych hodnôt. V snahe vystúpiť po vertikále čo najvyššie sám často prijíma, vedome či nevedome, status nástroja, stáva sa aristotelovským „organon empsychon“. Jeho životná činnosť spočívajúca v chcení, v neustálom dychtení po niečom (G. Marcel) je zameraná prevažne na „mať“. Ide nielen o materiálne statky, ale o **životnú orientáciu** – mať vzdelanie, vedomosti úzko špecializované pre seba a pre svoj úspech, ktoré umožnia „mať“ (získať, zastávať, udržať) určitú sociálnu rolu, prípadne postúpiť vyššie. Teda mať aj moc vyplývajúcu z určitej sociálnej pozície. V tejto životnej orientácii sa „ambo“ spravidla prejavuje cez „syndróm cyklistu“, ktorý sa hrbí pred tými, čo sú vyššie, a šliape po tých, ktorí sú pod ním. Človek neúspešnosť v jednej aktivite často mocensky kompenzuje v inom vzťahu, nie je neobvyklá ani výmena „svojich“ za inú sociálnu skupinu, ktorá lepšie umožní naplňať mocenské ambície. Jediné zneistenie v správaní spôsobuje nepokoj zo „sociálneho zrkadla“, obavy, že vnútenú či prijatú formu správania zle realizuje a bude „svojimi“ zavrhnutý ([5], 44). Vonkajškovosť scbahodnotenia a sebapotvrdenia, odmietanie dilemy a mravného konfliktu môže viesť aj k hľadaniu príčin neúspechu (a všeobecne zla) mimo seba. Princíp sebaľutovania bez vnútornej kritickej analýzy svojho Ja pravdepodobne úzko súvisí s princípom „obetného baránka“. Osudová identita so skupinovou dušou je podľa C. G. Junga nebezpečná preto, že skupina vzhľadom na svoju nevedomosť nedokáže slobodne rozhodovať, preto sa v nej psychično prejavuje ako kauzálny viazaný proces, ktorý dospeje do pokojného štádia až katastrofou ([4], 63). História, žiaľ, potvrdzuje, že sila kolektivity sa v situácii neistoty spája aj s túžbou po hrdinovi, „premožiteľovi draka“ ([4], 63), so všetkými spoločenskými konzekvenciami – demagógiou počínajúc a násilím končiac.

2. Druhou sociálnou polohou, v ktorej sa realizujú ambivalentné tendencie uspokojovania potrieb, je **horizontálna úroveň** vzťahu človek-človek. Je to uhol pohľadu rešpektujúci všeobecnú úctu k životu, ktorý umožňuje **chápať seba a iných vedľa seba ako individualizované rovnocenné ľudské bytosti**. Vyjadrené slovami A. Schweitzera: „Som život, ktorý chce žiť uprostred života, ktorý chce žiť“ ([1], 284). Toto východisko učenia sa životu je založené na utváraní „poriadku“ v sebe prostredníctvom prijímania nie akejkoľvek relativity hodnôt, ale na základe ich poznávania, prežívania, prijatia alebo aspoň ich tolerovania. To umožňuje vymaňovať sa zo sily a alibizmu kolektivity prenesením hodnotových zápasov dobra a zla do vnútra individua. Odmenou za často bolestné hľadania a neistotu v riešení mravných konfliktov je možnosť voľby slobodného a zodpovedného konania ako predpoklad duchovného sebaútvárania osobnosti na princípe svedomia. Svedomie ako subjektívna schopnosť morálne zodpovedného konania vyrastá

z vnútornej skúsenosti, utvára sa na základe pochopenia a rešpektovania seba i iných ako mravných subjektov. Porušenie noriem založených na úcte k životu vo vzťahoch k iným i k sebe samému vedie od ľútosti a hanby až k **pocitu viny**. Je to hlbšia úroveň sebaspytovania, hanba pred sebou a svojou ľudskou dôstojnosťou. Zároveň je to možnosť objavovať seba, svoje „ambo“ a pravdu o sebe v nových dimenziách ľudského vzťahu k svetu. Mohli by sme hovoriť o rozvíjaní sokratovskej tradície: „Poznávaj sám seba“ (a tým aj iných) ako existenciálnu bytosť, ktorá má nielen vedomie dočasnosti a žije často podľa z vulgarizovaného princípu „Carpe diem!“, ale ktorá dokáže reflektovať a využívať svoju ľudskú neukončenosť. Tým sa utvára poňatie dôstojnosti, založené nielen na akomkoľvek sebaopotvrdení a sebaúcte, ale spočívajúce v uvedomovaní vlastnej hodnoty, hodnoty ľudskej bytosti neukončenej v možnostiach prekračovať každodennosť duchovným sebaapresahovaním. Inak povedané, človek premeškáva zmysel svojho života do tej miery, do akej je neverný svojmu vlastnému zákonu a nestáva sa osobnosťou ([4], 68). Človek horizontálnej úrovne aj v každodennosti hľadá zmysel, usiluje sa viac „byť“ ako „mať“. Optikou sebanazerania spravidla hodnotí aj iných. Aj v rôznych sociálnych rolách možno byť predovšetkým človekom pre seba i pre iných. Tak sa ľudská dôstojnosť stáva mocou, silou ducha, vďaka ktorej dokážeme rozhodovať o sebe a o iných kompetentne, z hľadiska **ľudských** možností. Ak platí zákon, že v prírode prežijú len silní a zdatní jedinci, potom v podmienkach ľudského rodu sa ponúka možnosť prežitia prostredníctvom sily duchovna, ktorá na základe poznávania, porozumenia a tolerance umožní tlmiť konflikty medzi jednotlivcami, skupinami, či celými kultúrami.

Využije človek svoju jedinečnú šancu? Už dnes je nanajvýš aktuálne rozširovať karteziánske *Cogito* o cítim, prežívam, poznávam a zvažujem dobro a zlo v úpornom zápase svojho svedomia, učim sa ľudí tolerovať a mať ich rád, teda som!

LITERATÚRA

- [1] SCHWEITZER, A.: Zastánce kritického myšlení a úcty k životu. Praha 1989.
- [2] FROMM, E.: Umenie milovať. Bratislava 1966.
- [3] JUNG, C. G.: Analytická psychologie – její teorie a praxe. Praha 1992.
- [4] JUNG, C. G.: Duše moderního člověka. Praha 1994.
- [5] KEPÍŇSKI, A.: Rytmus života. Praha 1986.
- [6] KON, I. S.: Utváranie Ja. Bratislava 1980.
- [7] PALENČÁR, M.: K otázke vzniku ovládateľskej paradigmy v európskom myslení. In: Iniciatívy záchrany nádeje pre život. Zborník z medzinárodného sympózia k nedožitým 90-inám K. Lorenza, Zvolen 1993.
- [8] SCHELER, M.: Miesto člověka v kosmu. Praha 1968.
- [9] TROJAN, J.: Moc víry a víra v moc. Praha 1993.

PhDr. Mária Nemčeková, CSc.

Ústav ošetrovateľstva Jeseniovej lekárskej fakulty UK

P.O. box 34

Sklabinská ul. 26

037 53 Martin

SR